

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

30. Yıl Özel Sayısı Eylül / September 2022 • 219-236

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: 10.30627/cuilah.1159514

FAHRÜDDİN ER-RÂZÎ'NİN (ÖL. 606/1210) MEFÂTÎHU'L-ĞAYB TEFSİRİNDE EĞİTİMLE İLGİLİ BAZI KAVRAMLAR

*Some Concepts Related to Education in Fahrud-din er-Razi's (d. 606/1210)
Mafâtîhu'l-Ghayb Commentary*

Ahmet BEKEN

Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı, Adana, Türkiye.

Res. Assist. Prof., Çukurova University, Faculty of Divinity, Department of
Philosophy and Religious Sciences, Adana, Turkey.

ahmtbeken@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-5243-7605>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 08.08.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 22.09.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.09.2022

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ahmet Beken)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

FAHRÜDDİN ER-RÂZÎ'NİN (ÖL. 606/1210) MEFÂTİHU'L-ĞAYB TEFSİRİNDE EĞİTİMLE İLGİLİ BAZI KAVRAMLAR

Some Concepts Related to Education in Fahrüddin er-Razi's (d. 606/1210) Mafâtihu'l-Ghayb Commentary

Öz

Eğitim, insanı yönlendirerek onda istenilen yönde değişim meydana getirme amacı gütmektedir. Tarihsel süreçte bu değişimi vurgulamaya dönük çok sayıda kavram kullanılmıştır. Klasik kaynaklardan hareketle bu kavramların tespit edilmesi, genelde din eğitimi özelde İslâm eğitim tarihi açısından önem arz etmektedir. Bu kaynaklardan bazıları hassaten eğitimle ilgili olmakla birlikte diğer bazıları doğrudan eğitime dair değildir. Ancak bu tarz kaynaklarda da eğitimle ilgili kavramlara yer verildiği görülmektedir. Bu minvalde sözü edilecek eserlerden biri Fahrüddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî/et-Tefsîru kebîr/Mefâtihu'l-ğayb adlı tefsiridir. Râzî'nin bilhassa Allah'ın terbiye etmesi, eğitmesi ve öğretmesi söz konusu olduğunda eğitimle ilgili kavramlara yer verdiği görülmektedir. Bu nedenle çalışma, Râzî'nin âyetleri tefsir ederken eğitim ve öğretimle ilgili değindiği kavramların ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Bu bağlamda bilgiler öncelikle Râzî'nin mezkûr tefsirinden hareketle elde edileceği için çalışma, bu eserle sınırlandırılmıştır. Neticede Râzî'nin tefsirinde eğitim, öğretim ve daha özelde insanın dinî ve ahlâkî eğitimine dair farklı kavramlara (terbiye, edeb/te'dîb, ta'lîm, tehzîb, tezkiye vs.) yer verildiği tespit edilmiştir. Bu kavramlardan bazıları (terbiye gibi) sadece insandan insana değil, Allah'tan insana doğru bir eğitim sürecini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Fahrüddin er-Râzî, Mefâtihu'l-Ğayb, Ta'lîm, Te'dîb, Terbiye, Tedrîs.

Abstract

Education aims to change people in the desired way by directing them. In the historical process, many concepts have been used to emphasize this change. The determination of these concepts based on classical sources is important in terms of religious education in general and the history of Islamic education in particular. Some of these resources are specifically related to education, while others are not directly related to education. However, it is seen that concepts related to education are also included in such sources. One of the works that will be mentioned in this regard is Fahrüddin er-Râzî's (d. 606/1210) tafsîr named *Tafsîru'l-Fahri'r-Râzî/at-Tafsîru kabîr/Mafâtihu'l-ghayb*. It is seen that Râzî gives place to the concepts related to education, especially when it comes to the training, education and teaching of Allah. For this reason, the study aims to reveal the concepts that Râzî mentioned about education and training while interpreting the verses. In this context, the study is limited to this work, as the information will be obtained primarily from Râzî's commentary on the aforementioned. As a result, it has been determined that in Râzî's tafsîr, different concepts related to education, training and more specifically the religious and moral education of human beings (tarbiyah, adab/ta'dîb, ta'lîm, tahzîb, tazkiyah etc.) are included. Some of these concepts (such as tarbiyah) emphasize a process of education not only from human to human, but from Allah to human.

Keywords: Religious Education, Fahrüddin er-Râzî, Mefâtihu'l-Ghayb, Ta'lîm, Ta'dîb, Tarbiyah, Teaching.

GİRİŞ

İnsanla beraber var olan bir olgu olmakla birlikte “eğitim”, “eğitme”, “öğretim”, “öğretme”, “eğitilmiş olma” gibi kavramlar tarihsel süreçte farklı kültürler tarafından farklı sözcüklerle dile getirilmiştir. Birebir karşılığı olmasa da İslâm düşünce geleneğinde eğitim ve öğretimle ilişkilendirilebilecek çok sayıda kavram kullanılmıştır. “Ta’lîm/te’allum, taleb/talebü’l-ilm, hıfz, ders/tedris, terbiye, edeb/te’dîb, tehzîb, tezkiye, tasfiye, tathîr, tahsîl, ıslâh, irşâd, teblîğ, riyâzet, siyâset ve mücâhede (*mücâdele ve mükâbede*)” gibi kavramların tarihsel süreçte ve günümüzde eğitim-öğretimle ilgisi kurulabilecek kavramlar grubunu teşkil ettiği öne sürülebilir.¹ Mezkûr kavramlar, genel manada insan faaliyetine dayanmakta, onun ilmî, aklî, dinî ve ahlâkî gelişimine/eğitimine göndermede bulunmaktadır. Bu nedenle eğitim hadisesini ve insanın bütünlüklü yapısını dikkate almakla birlikte farklı yönlerini vurgulayan çoklu kavram örgüsünün tek bir kavramla açıklanması, anlam derinliği görülmeden bunların tek bir kavrama indirgenmesi mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte sözü edilen kavramların bazılarının geçmişten günümüze anlam kaymasına ve/veya daralmasına uğradığı bir gerçektir. *Edeb/te’dîb* ve *terbiye* kavramları bu duruma örnek gösterilebilir. Meselâ edeb/âdâbın bilgi, düşünce, duygu ve eylem boyutlarıyla bir bütüne göndermede bulunan tarafından ziyade daha çok günlük yaşantıda ve toplumda dikkat edilmesi gereken davranış kalıplarıyla (görgü kurallarıyla) ele alındığı, kavramın örneğin bilgi boyutunu, değer ve ahlâk eğitimi (meslek ahlâkını vs.) vurgulayan yönünün çoğunlukla gözden kaçırıldığı görülmektedir. Hâlbuki edeb, bilgiyi ve bilgiye uygun eylemde bulunmayı, kısaca ahlâklı olmayı gerektiren tarafı daha ağırlıktadır. Dolayısıyla edeb kavramıyla günümüzde anlamı gittikçe daralan ve edebiyata, meslekî ve toplumsal görgü kurallarına sıkıştırılan manası değil; bilgiyi ve bilgiye uygun eylemde bulunmayı, aklî/zihnî olanla kalbî olanın bütün alanlarını kapsayan anlamı kastedilmektedir.² Yine terbiyenin yaratıcısıyla (*Rabb* ile) ilgili tarafı çoğu zaman göz ardı edilmektedir. Bu yüzden söz konusu kavramlarla ilgili anlam kaymalarının ve/veya daralmalarının farkında olmak ve bunu -en azından- aza indirmek, zikri geçen kavramların temel kaynaklar ve bunlar etrafında oluşan metinler bağlamında ele alınmasını gerektirmektedir.

Yukarıda belirtilen kavram ağı düşünüldüğünde evveleminde akla gelmesi gereken kaynaklar, Kur’ân ve Sünnettir. Zira bu kaynaklar, dinin olduğu kadar İslâm eğitiminin de ana kaynağı ve dayanağı konumundadır. Bu kaynaklardan bilhassa Kur’ân, sadece dinî eğitimde değil, eğitimle irtibatlı diğer bütün hususlarda temel teşkil etmektedir. Bu nedenle İslâm medeniyetinde eğitim denilince hem din alanında hem de diğer alanlarda eğitim akla gelmektedir. Eğitimde Kur’ân, bilhassa ilkeler ve nihai gayeler noktasında merkezi bir konumda yer almaktadır.³ Ayrıca Kur’ân’ın temel konu ve hedeflerinden biri insanın olgunlaşması olduğundan Kur’an’da eğitim ve olgunlaşmaya dair çok sayıda âyet ve kavram bulunmaktadır. Dolayısıyla insana dair açıklamalar, insanın eğitim ve öğretimine dair ortaya konulan ilke ve yöntemler, dinin temel kaynaklardan Kur’ân ile onun açıklanmasını ve yorumlanmasını kendisine konu edinen tefsir ilmi çerçevesinde araştırılmayı hak etmektedir. Zira din eğitiminin, daha özelde ise İslâm din eğitiminin kavramlarını oluştururken dinin temel kaynaklarından (Kur’ân ve Sünnet) ve bunlar etrafında teşekkül eden gelenekten bigâne kalması mümkün değildir. Başka bir ifadeyle bir din eğitimi tanımı geliştirirken başta o dinin kaynakları olmak üzere bu kaynaklar etrafında teşekkül eden geleneğin göz ardı edilemeyeceği aşikârdır. Ayrıca din eğitimi Kur’ân’dan bağımsız salt eğitim bilimleri çerçevesinde ele almak onu hedeflediği amaçlara ulaşmayı neredeyse imkânsız kılmaktadır.⁴ Bunun yanında eğitim ve öğretime dair kavramların gelenekten tevarüs edilen birikimle ele alınması, günümüzde kavramların muhtevasını anlamayı kolaylaştıracaktır. Bunun dışında eğitim ve öğretimle ilişkili kavramların Kur’ân’da ve onun etrafında şekillenen tefsir

¹ bk. Turgay Gündüz, *İslâm, Gençlik ve Din Eğitimi* (Bursa: Düşünce Kitabevi, 2002), 24-56; Ziya Kazıcı-Halis Ayhan, “Tâlim ve Terbiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/515-523.

² M. Nakib el-Attâs, *İslâm, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi* çev. Mahmud Erol Kılıç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 9, 203, 205-206, 210-211, 214-215.

³ Gündüz, *İslâm, Gençlik ve Din Eğitimi*, 60.

⁴ Abdurrahman Dodurgalı, *Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999), 29.

geleneğinde kazanmış olduğu anlamsal derinlik, eğitim/din eğitimi için daha geniş kazanımlar sunacaktır.

Fahrüddîn er-Râzî, tefsir, kelâm, fıkıh usulü ve felsefeyle ilgili eserleriyle öne çıkmıştır. Râzî, her ne kadar başta sözü edilen disiplinlerde olmak üzere dinî ve felsefi ilimler alanlarında eğitim-öğretim faaliyetleri içinde olsa da onun günümüzdeki anlamıyla bir eğitimci olmadığı ve eğitimle alakalı müstakil bir eserinin bulunmadığı belirtilmelidir. Bununla birlikte Râzî'nin insana/onun ahlâkî eğitimine geniş bir şekilde değindiği,⁵ *Mefâtihu'l-ğayb* adlı tefsirinde eğitim ve öğretimle ilişkilendirilebilecek kavramlara yer verdiği görülmektedir. Onun bilhassa insanın eğitimini, öğrenmesini ve okumasını vurgulayan, bunun dışında Allah'ın terbiye etmesinden ve eğitmesinden bahseden âyetlerin tefsiri bağlamında bu kavramlara temas ettiği müşahede edilmektedir. Râzî'nin tefsiri merkezinde eğitimle ilgili müstakil bir çalışmanın olmaması, günümüzde eğitim, öğretim, din ve ahlâk eğitimiyle ilgili ele alınan kavramların klasik metinlerdeki karşılıklarının ve bunlara nasıl anlamlar yüklediğinin tespiti çalışmayı önemli kılan hususlardır. Kur'ân'ın temel konu ve hedeflerinden biri, insanın dinî ve ahlâkî olgunlaşması olup Kur'ân'da hem eğitimle hem de insanın dinî/ahlâkî olgunlaşmasıyla ilgili çok sayıda âyet ve kavram yer almaktadır. Bir müfessir olarak Râzî de doğal olarak bunlara dair açıklamalar yapmaktadır. İşte bu çalışma, böylesine geniş bir konuya giriş mahiyetinde bir çalışma olup bu kavramlara yüklenen anlamları tespit etmeyi amaçlamaktadır. Erken dönem tefsirlerinde terbiye kavramına çok az yer verilmesi, Râzî'nin öncelikle nazaran kavramı daha çok işlemesi, çalışmanın ortaya çıkışını sağlayan başka bir sebeptir. Bu, aynı zamanda terbiyeye diğer kavramlara nazaran nispeten daha fazla yer verilmesini gerektirmiştir. Buradan hareketle çalışmadaki nihai amacımız, eğitim ve öğretime dair kavramların (bunlar arasından bilhassa terbiyenin) anlamlarının Râzî'nin sözü geçen tefsirinden hareketle ortaya konmasıdır. Bu bağlamda Râzî'nin tefsirinde eğitim ve öğretimle ilişkilendirilebilecek hangi kavramlara yer verdiği ve bu kavramların başında gelen terbiye kavramına nasıl bir anlam yüklediği araştırmanın temel sorularıdır. Bu sorulara cevap arama sadedinde veriler öncelikle sözü edilen eserden hareketle toplanmıştır. Dolayısıyla çalışma, yazılı dokümanların incelenmesi (doküman analizi) yöntemiyle ele alınmıştır. Bunun yanında eğitim, öğretim ve Râzî'nin tefsirinde bunlarla ilişkili olarak yer alan kavramları birbirine eşitleme, birini diğerine indirgeme ya da bunların tamamen birbirlerinden farklı kavramlar olduğu iddia edilerek indirgemeci ve anakronik bir tavırdan mümkün merteye kaçınılmaya çalışılmıştır.

1. TA'LİM/TE'ALLÜM, EDEB/TE'DİB

Kur'ân'da *'alime* (علم) kökünden türeyen ve temelde "öğretmek" manasına gelen (ve ilim kavramını içeren) çok sayıda âyet yer almaktadır.⁶ Bu âyetlerin tefsiri sadedinde Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*⁷ adlı eserinde aynı kökten türeyen ve günümüzde eğitim, öğretim, öğretme ve öğrenmeyi ifade eden anlama yakın olarak *ta'lîm* ve *te'allüme* yer verdiği görülmektedir.⁸ Bu bağlamda o, *ta'lîm/te'allüm* ve *edeb/te'eddüb* kavramlarını bazen tek başına, kimi zaman birlikte, bazen de birbirini açıklar şekilde kullanmaktadır:

Bil ki hadiseler (olaylar) iki kısımdır: Rahmet olmadığı hâlde rahmet zannedilen, ancak gerçekte azap ve belâ olan hadiseler ve hakikatte bir lütuf, ihsân ve rahmet olduğu hâlde bir azap ve ceza olduğu sanılan hadiseler. Birinci kısma şu misal verilebilir: Baba çocuğunu ihmal edip istediğini yapacak şekilde onu *edeblendirmez* (*ve lâ yu'eddibuhu*), öğrenmeye (*et-te'allüm*) teşvik etmezse işte bu durum, bir merhamet gibi görünse de hakikatte bir cezadır. İkinci kısım ise

⁵ Bununla ilgili meselâ bk. Fahrüddîn er-Râzî, *Câmi'u'l-'ulûm: Sittîni*, nşr. Seyyid Ali Âl Dâvûd (Tahran: Bünyâd-i Mevkûfât Doktor Mahmûd Afşâr, 1382), 458-475; a.mlf. *Kitâbü'n-nefs ve'r-rûh ve şerhu kuvvâhumâ*, thk. Muhammed Sağır Hasan Ma'sûmî (İslamabad: Ma'hedü'l-Ebhâsi'l-İslâmiyye, 1968).

⁶ Örneğin bk. el-Bakara 2/31, 80, 239, 251, 282; Âl-i İmrân 3/48; el-Mâide 5/4, 110.

⁷ *et-Tefsîrü'l-kebîr* ve *Tefsîrü'r-Râzî* olarak da adlandırılan *Mefâtihu'l-ğayb*, kullandığımız nüshada *Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî* olarak isimlendirilmektedir. Bu nedenle ilk geçtiği yerden sonra esere kısaca "Tefsîr" olarak işaret edilecektir.

⁸ bk. Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî/Tefsîru kebîr/Mefâtihü'l-ğayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1401/1981), 1/179, 238, 31/55.

çocuğunu mektebe hapsedip onu tahsilde bulunmaya (*et-te'allüm*) zorlayan babanın misali gibidir. Bu bir ceza olarak görünse de gerçekte bir rahmet ve merhamettir...⁹

Paragrafta görüldüğü üzere Râzî, *ta'lîm/te'allüm* ve *edeb/te'eddüb* kavramlarını ayırmakla birlikte birbirlerini tamamlayacak şekilde kullanmaktadır. O, burada olduğu gibi başka yerlerde de *ta'lîm* ve *te'allümü* bir meselenin, konunun, meselâ Kur'ân'ın, onun muhkem ve müteşâbih âyetlerinin, hükmünün¹⁰, bir ilmin, bir ilme ait bir konunun öğretilmesini, bir kişiden/hocadan¹¹ öğrenilmesini,¹² anlatılıp izah edilmesini, birine bir şeyler öğretmeyi, birinden bir şeyler öğrenme ameliyesini ifade edecek şekilde kullanmaktadır.¹³ Bu manada bir kimsenin başka bir kimseye edebi öğretmesinden (*'allemtu fulânen el-edebe...*), onu buna teşvik etmesinden bahsetmesi dikkat çekicidir. Burada öğretilmesi, öğrenilmesi ve edinilmesi gereken davranışlar *edeb/te'dîb*, bunların eğitim ve öğretime konu olması ise *ta'lîm* kapsamında değerlendirilebilir. Nitekim edinilmesi gereken davranışlardan/edeblerden bahsederken “âdâb” ifadesine yer vermektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in güzel âdâbı öğretmek ve insanları edeblendirmek üzere gönderildiğini vurgulayarak te'dîbi ta'lîm kavramıyla izah etmektedir.¹⁴ Yine Allah'ın müminleri güzel ahlâka teşvik etmesinden¹⁵ ve Peygamberini en güzel edeblerle edeblendirdiğinden¹⁶ söz etmektedir.¹⁷

Râzî, er-Rahman 55/1-4. âyetlerinden hareketle Allah'ın “Kur'ân'ı öğretti” ifadesi ile “insanı yaratmadan önce Allah meleklerle Kur'ân'ı öğretti” manasının vurgulandığını, böylece Allah tarafından mukarreb meleklerle Kur'ân'ın hakiki manada öğretildiğinin kastedildiğini belirtmektedir. Ona göre Allah, Kur'ân'ı öncelikle ulvî olanlara öğrettiğine (*ta'lîmü'l-'ulviyyîn*) işaret olsun diye “alleme'l-Kur'ân”;¹⁸ süflî olanlara da Kur'ân'ı öğrettiğine (*ta'lîmü's-süfliyyîn*) bir işaret olsun diye de “allemehu'l-beyân”¹⁹ şeklinde buyurmuştur. Neticede Kur'ân'ı, beyânı, kalemle yazmayı ve insana bilmediğini öğretmesi,²⁰ yine bütün dillerin tevkîfi olduğu ve o dillerin Allah'ın öğretmesiyle (*bi-ta'lîmillâh*) öğrenildiğini belirtmesi bakımından kavramın Allah için de kullanıldığını²¹ ve bu yönüyle ta'lîmin bir kimsenin başka bir kimseye (insandan insana) bir şeyler öğretmesinden ibaret olmadığını bildirmektedir. İnsana bilmediğinin öğretilmesi, aynı zamanda eğitilme ve öğrenme potansiyeline sahip olması ve bunun açığa çıkarılması yönüne de göndermede bulunmaktadır. Ayrıca Allah'ın kullarına nasıl dua edeceklerini öğretmesinden de söz etmektedir. Bu nedenle ta'lîm -başta peygamberler olmak üzere- Allah'ın kullarını eğitmesi, onlara öğretmesi anlamıyla da kullanılmaktadır.²² Yine Râzî, “Ey îmân edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de”²³ âyetinin tefsirinde, insanların Allah'ın ismiyle bir başkasının isminin bir arada zikretmemelerini, Allah'ın öğrettiği (*ta'lîm*) edeb kapsamında değerlendirmektedir.²⁴ Bu minvalde edebe riayet edilmesinden ve güzel edebın öğretilmesinden (*ta'lîmü ri'âyeti'l-edeb*) de bahsetmektedir.²⁵

⁹ Râzî, *Tefsîr*, 1/238.

¹⁰ Bununla ilgili meselâ bk. Râzî, *Tefsîr*, 4/73.

¹¹ Nitekim *te'allüm*, genel olarak kişinin ilim tahsil etme gibi bir mevzuda diğer belirli bir kişiden istifade etmesini vurgulamaktadır. Nitekim ilimler, nefislerin kökünde bilkuvve olarak sağlam bir şekilde yer edinmiş olup te'allüm, bunun kuvveden fiile çıkmasını talep etmek, *ta'lîm* ise bunu kuvveden fiile çıkarmaktır. Bk. Gazzâlî, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, nşr. Ebû Sehl Necâh İvaz Sıyâm (Kahire: Dârü'l-Maktum, 2014), 48.

¹² Meselâ geometriyle (hendese) ilgili delilleri öğrenmek suretiyle elde edilmesinden bahsederken hem *te'allüm* fiilini hem de *tahsil* masdarını kullanmaktadır. Bk. Râzî, *Tefsîr*, 4/126-127.

¹³ Meselâ bk. Râzî, *Tefsîr*, 12/19, 14/234, 15/32, 17/9, 60, 30/85. Yazının öğrenilmesi (*te'allümü'l-hat*) ile ilgili bk. Râzî, *Tefsîr*, 15/25.

¹⁴ Râzî, *Tefsîr*, 31/56. Duanın âdâbının öğretilmesinden bahsederken de ta'lîmi kullanır (تَعْلِيمِ آدَابِ الدُّعَاءِ). Bk. Râzî, *Tefsîr*, 21/195.

¹⁵ أَرَشَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ إِلَى مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ

¹⁶ وَأَدَّبَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِأَخْسَنِ الْأَدَابِ

¹⁷ İfadelerle ilgili bk. Râzî, *Tefsîr*, 25/235.

¹⁸ er-Rahman 55/2.

¹⁹ er-Rahman 55/4.

²⁰ el-'Alak 96/4-5.

²¹ Râzî, *Tefsîr*, 29/85-87.

²² Râzî, *Tefsîr*, 9/145, 146.

²³ en-Nisâ 4/59.

²⁴ Râzî, *Tefsîr*, 10/154.

²⁵ Râzî, *Tefsîr*, 16/28, 20/145.

Yine Âl-i İmrân 3/48. âyetindeki “Rabbın ona yazmayı, hikmeti, Tevrat’ı ve İncil’i öğretecek” tefsiri sadedinde şunları söylemektedir:

... Kitâb kelimesinden murat, yazı (*el-hat*) ve kitâbeti öğretmektir (*ta’lîm*). Hikmet’ten murat, ilimleri öğretip (*ta’lîmü’l-’ulûm*) ahlâkı güzelleştirmektir (*tehzîbü’l-ahlâk*). Çünkü insanın kemâli, hakkı zâtî gereği, hayrı da onunla amelde bulunmak için bilip tanınmasındadır. Bu ikisinin toplamı hikmet olarak isimlendirilmiştir. Daha sonra (Hz. İsa), hat ve kitâbeti öğrenip (*’âlimen bi’l-hatti ve’l-kitâbeti*) aklî ve şer’î ilimleri de kavrayınca Allah ona Tevrât’ı öğretmiştir. Allah, hat ve hikmetin öğretilmesinden sonra Tevrât’ı öğretmişti (*ta’lîm*). Çünkü Tevrât, ilâhî bir kitap olup içinde de büyük sırlar bulunmaktaydı. İnsan çok sayıda ilmi öğrenmedikçe (*mâ lem yete’alleme’l-’ulûm*) ilâhî kitapların sırlarından bahsetmeye girişmesi mümkün değildir. Sonra Allah Teâlâ, dördüncü olarak İncil’i zikretmiştir. O, İncil’i Tevrât’tan sonra getirmiştir. Çünkü önce yazıyı, sonrasında hak ilimleri öğrenip daha sonra da Allah’ın ondan önceki peygamberlere göndermiş olduğu kitapların sırlarını iyice ihata edip anlayınca onun böylece ilimdeki derecesi yükselmiş olur...²⁶

Yukarıdaki ifadelerden hareketle öğretme, öğrenme ve öğrenmeye konu olan hususların tümünün *ta’lîm* ve *te’allüm* kapsamında değerlendirilmesi mümkündür. Bunun dışında Râzî, el-İsrâ 17/24. âyetin tefsiri bağlamında Kaffâl’den (öl. 365/976) şunları aktarmaktadır: “Allah, anne ve babaya sadece iyiliği (*ta’lîmü’l-birr*) ve (tatlı) söz söylemeyi öğretmekle (*ta’lîmü’l-akvâl*) yetinmemiş, buna bir de söz ve fiillerle nasıl iyi davranılacağını (*ta’lîmü’l-ef’âl*) da ilave etmiştir.”²⁷ Râzî, “Soyumuzdan, onlara senin âyetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek, onları arındıracak bir elçi çıkar rabbimiz! Çünkü yalnız sensin kudret ve hikmet sahibi”²⁸ âyetin tefsiri bağlamında ise şunları söylemektedir: ... “O, onlara kitabı öğretir’den murat, ‘O, onlara kitabı okumalarını emrediyor ve kitabın anlamlarıyla hakikatlerini öğretiyor’ demektir... Kur’ân’daki delil ve hükümleri öğrenmek/öğretmek (*ta’lîm*) ise en büyük hikmet ve en yüce gayedir... Allah Teâlâ ilk önce okumayı (*tilâvet*) zikredince bundan sonra da onun hakikat ve sırlarını öğrenmeyi/öğretmeyi zikrederek ‘ve onlara Kitâb’ı öğretir’²⁹ buyurmuştur.”³⁰

Ta’lîmi, çocuğa (*es-sabiyy*) küçük yaşlardan itibaren herhangi bir davranışı, namaz gibi herhangi bir ibâdeti öğretmek, öğretilen bu şeyin itiyat hâline getirmesini sağlamak ve temrinler yapmak koşuluyla iyice alışmasını temin etmek anlamıyla da ele almaktadır.³¹ Eğitimden her ne kadar insanı iyi yönde geliştirmesi beklense de sonuçlarının olumsuz olması da söz konusudur. Bu nedenle bütün öğrenmelerin ya da insan davranışlarında meydana gelen her değişimin eğitim kapsamında değerlendirilmesi mümkün olmayabilmektedir. Zira örneğin insan davranışları hırsızlık yapma, yalan söyleme, iftirada bulunmak gibi olumsuz yönde de değişim gösterebilmektedir. Nitekim Râzî’de ta’lîm, olumlu olduğu kadar olumsuz yönde gelişen öğretimi de ifade etmektedir. Meselâ sihrin öğretilmesinden bahsederken kavramın bu yönünü vurgulamıştır.³²

Ta’lîmde bulunan kimsenin *mu’allim*, terbiyede/te’dîbde bulunan kimsenin *mü’eddib*, öğrenimde bulunan kimsenin *müte’allim*, öğrenmenin konusu olan hususların ise *te’allüm* şeklinde adlandırılması Râzî’nin tefsirinde de görülmektedir.³³ Burada eğitimde bulunan kişinin, meselâ bir hayvanı, bir av köpeğini eğiten kimsenin bununla ilgili derin bilgi ve tecrübeye sahip olması, eğitim işiyle vasfedilmiş olması gerekmektedir.³⁴ Buna göre istendik belli bir davranışı kendisine öğretildiği üzere yapması ve bunu birçok defa tekrar etmesi durumunda hayvanların

²⁶ Râzî, *Tefsîr*, 8/59.

²⁷ Râzî, *Tefsîr*, 20/193.

²⁸ el-Bakara 2/129.

²⁹ *و يعلمهم الكتاب*

³⁰ Râzî, *Tefsîr*, 4/73.

³¹ Râzî, *Tefsîr*, 24/31.

³² Râzî, *Tefsîr*, 3/234.

³³ Meselâ bk. Râzî, *Tefsîr*, 11/147, 21/154. Bunun dışında Râzî, *üstâz* ve bir *üstâza* öğrenci olup ondan bir şeyler öğrenmek manasında “telmeze” (تَلْمِذَة) fiiline de yer verir. Bk. Râzî, *Tefsîr*, 14/17, 15/32, 17/60.

³⁴ Râzî, *Tefsîr*, 11/147.

da eğitiminden (*te'allüm*) bahsedilmektedir.³⁵ Râzî, جَعَلَ fiilinin anlamlarından birinin “öğretmek” (*et-ta'lîm*) olduğunu, “falanca kişiyi kâtib ve şâir kıldım”³⁶ demenin, ona sözü edilen alanlara dair işlerin öğretildiği manası taşıdığını belirtmektedir. O, fiilin faziletli kılmak ve edîb kılmak gibi manalarını da mümkün görmektedir. Bunu da bir kimsenin çocuğunu edîb oluncaya kadar edeblendiren (*yu'eddib*) kimsenin ona, “Ben seni edîb kıldım”³⁷ demesine benzetir.³⁸

Buna göre ta'lîm ve edeb/te'dîb, bir alandaki temel bilgi, beceri ve yeterliklerin kazandırılması anlamını içermektedir. Nitekim Râzî de bunu gündeme getirerek ta'lîmin ilmi içerdiği, ancak ilmin ta'lîmi içermediğini aktarmaktadır.³⁹ Ta'lîmin ilmi içeren yönü, ona insanın Yaratıcısı ile ilişkisini kurma fonksiyonu da yüklemektedir. Zira gelenekte ilimden ve dolayısıyla ta'lîmden beklenen Hakk'a yaklaştırmasıdır.⁴⁰ Ayrıca İslâm düşüncesinin bilgi kaynakları/kuvveleri olarak kabul ettiği dış duyular, iç duyular, sâdık haber (Hz. Peygamber'in haberi ve mütevâtir haber), akıl ve kalbin tümünün doğrudan ya da dolaylı olarak insanın Kutsalla irtibatını kurma fonksiyonuna sahip olması⁴¹ da ilim ve ta'lîmin Hakk'a yaklaştırması işlevi ile ilgilidir. Söz konusu muhtevayı içermediğinden günümüzdeki “eğitim” ve “öğretim” kavramlarının ta'lîmle eş olmadığı ileri sürülebilir.

Râzî, edebe/te'dîbe hâl, hareket ve davranışların düzene sokulması adına kişinin uyarılması, uyararak yola getirmek, yanlış bir davranıştan vazgeçirmek gibi anlamlar da yüklemektedir.⁴² Bu bakımdan edeb/te'dîb ve ta'lîm/te'allüm kavramlarını farklı manalar ihtiva edecek şekilde kullanır. Nitekim Hz. Peygamber'in terbiye etmesinden/eğitmesinden bahsederken “yu'eddib”, güzel davranış biçimlerini öğretmesinden söz ederken de “yu'allim” fiilini tercih etmektedir.⁴³ Bunun yanında meselâ kişinin kendi kendisini eğitmesi anlamında *te'dîb* ve *mü'eddib* kelimelerine de yer vermektedir.⁴⁴ Duyuların Allah'ın istediği/emrettiği şekilde eğitilmesinden⁴⁵ ve yine Allah'ın insanları, kulunu/kullarını, nebi ve resullerini/Rasûlünü edeblendirmesinden bahsederken *eddebe* fiilini kullanmaktadır. Bu bakımdan kavram sadece insanın değil, Allah'ın da edeblendirmesini ifade etmektedir.⁴⁶ Râzî, et-Tahrîm 66/6. âyetin tefsirinde Mukâtil b. Süleymân'ın (öl. 150/767) “kendinizi koruyun”⁴⁷ ifadesini, “Müslümanın hem kendisini hem de ailesini edeblendirip (*yu'eddib*) neticede ailesine hem hayrı emredip hem de onları kötü şeylerden nehyetmesiyle kendisini koruması” şeklinde açıkladığını aktarmaktadır.⁴⁸

2. TERBİYE

“Korumak, ıslah etmek, gözetmek, yükseltmek” anlamındaki *r-b-v* kökünden türeyen *terbiyeye*, “çocuğu ya da ekini besleyip büyütme, geliştirmek, artmak”⁴⁹ gibi anlamlar verilmektedir. Terbiye *r-b-b* kökünden geldiği zaman bir kimsenin çocuğunu eğitmesi, gözetip büyütmesini belirtme sadedinde رَبٌّ وَلَدَهُ وَ الصَّبِي (küçük çocuğuyla beraber büyük çocuğunu da terbiye etti) ifadesi kullanılmaktadır. Bunun dışında çocukluktan (*tufûliyet*) çıkıncaya kadar

³⁵ Bununla ilgili meselâ bk. Râzî, *Tefsîr*, 11/146-147. Nitekim “Sana, kendileri için nelerin helâl kıldığını soruyorlar. De ki: “İyi ve temiz olanlar size helâl kılınmıştır.” Yırtıcı hayvanlardan olup Allah'ın size öğrettiği ile eğiterek avcı hale getirdiğiniz hayvanların sizin için yakaladıklarından da yiyin...” (el-Mâide 5/4) âyetinde de insanın hayvanları eğitmesinden (ta'lîminden) bahsedilmektedir.

³⁶ جعلته كاتباً و شارعاً إذا علمته

و جعلتك أديباً

³⁸ Râzî, *Tefsîr*, 4/65.

³⁹ Râzî, *Tefsîr*, 8/123.

⁴⁰ Ahmet Özalp, *Din Eğitimi Bilgi Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 41.

⁴¹ Ahmet Özalp, “Din Eğitimi Bağlamında İnsanın Kutsalla İlişkisinin Araçları Olarak İslam Düşüncesinde Bilginin Kaynakları”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/24 (Haziran 2020), 42-68.

⁴² Meselâ bk. Râzî, *Tefsîr*, 31/55

⁴³ İfade şu şekildedir: “وَهُوَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ إِنَّمَا بُعِثَ لِيُؤَدِّبَهُمْ وَلِيُعَلِّمَهُمُ الْحَسَنَ الْأَدَابَ”. Bk. Râzî, *Tefsîr*, 31/55-56.

⁴⁴ Râzî, *Tefsîr*, 26/29.

⁴⁵ Râzî, *Tefsîr*, 1/289-290.

⁴⁶ Râzî, *Tefsîr*, 6/51, 23/119, 25/216.

⁴⁷ قُوا أَنْفُسَكُمْ

⁴⁸ Râzî, *Tefsîr*, 30/46.

⁴⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîd* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), 1286; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 18 Cilt (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 3. Basım, 1999), 5/128.

çocuğun velayetinin üstlenilmesi de terbiye kavramıyla dile getirilmektedir.⁵⁰ Rabb(e) fiilinin asıl manası ise “ıslah etmek, sahip olmak, yetiştirmek, efendisi olmak ve terbiye etmek şeklindedir. Bu da bir şeyi kemâl/yetkinlik derecesine varıncaya kadar aşama aşama inşa edip geliştirmek/yetiştirmek, büyütme, terbiye etmek anlamına gelmektedir.⁵¹

Nitekim Râğıb el-İsfahânî (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), terbiyeyi “bir şeyi en mükemmel derecesine ulaşıncaya kadar adım adım inşa etmek, gelişmek”⁵² şeklinde tanımlamaktadır. Beyzâvî (öl. 685/1286) de bir şeyi derece derece geliştirerek kemâline erişirmek diye açıklayarak bunun bütün canlılar için söz konusu olduğunu belirtmektedir.⁵³ Dolayısıyla terbiye, insanı içinde bulunduğu daha aşağı bir durumdan daha üst bir duruma, bir seviyeden veya seviyesizlikten üstün bir seviyeye ulaştırma çabalarının⁵⁴ tümü olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte Gazzâlî’de (öl. 505/1111) bilhassa kelimenin *r-b-v* kökü itibarıyla terbiyenin de doğru yönde eğitmek manasında kullanıldığı gibi yanlış yönde eğitmek anlamında kullandığı görülmektedir.⁵⁵ Dolayısıyla Gazzâlî özelinde terbiyenin zaman zaman doğru olmayan bilgiyle eylemde bulunmaya alıştırma ve yanlış yönde eğitme manasında da kullanıldığı⁵⁶ ileri sürülebilir.

Rabb kelimesi ise ism-i fâil olarak istiare edilen bir masdar olup tek başına kullanıldığında mutlak olarak Allah için kullanılıp çoğul formunda (*eribbe, rubûb*) gelmemesi gerekmektedir. Nitekim Zemahşerî’ye (öl. 538/1144) göre Rabb, efendi/sahip anlamına gelmektedir ki kavram mutlak kullanıldığında Allah Teâlâ’ya hastır.⁵⁷ Kavram Allah için kullanıldığında onun azameti, yaratıcı olduğu, aşkınlığı, lütufkâr olması, rahmet ve merhameti, bağışlayıcılığı, rızık verici, yol gösterici, yardım edici ve koruyucu olduğu, mâlik, seyyid, her daim yaratan, her şeyi idare eden, gözeten, ıslâh edip geliştiren, tek/yegâne ma’bûd⁵⁸ gibi manalar taşımaktadır. Bununla birlikte Rabb kelimesi başka bir isme izafe edildiğinde hem Allah için hem de başkası için kullanılması mümkündür. Rabbu’l-‘âlemîn: Âlemlerin Rabbi,⁵⁹ Rabbü’-d-dâr: Evin sahibi gibi.⁶⁰

Yetişme ve gelişme bütün canlılarda söz konusu olsa da (geçmişten günümüze doğru geldikçe) terbiye daha çok insanla ilgili kullanılan; onun beden, aklen ve ahlâken gelişmesini ve olgunlaşmasını vurgulayan bir kavrama dönüşmüştür. Bu faaliyetin önemi, ilkeleri, metotları, etkileri ve hedefleri gibi konulardan bahseden disipline de terbiye ilmi ya da kısaca terbiye denilmiştir.⁶¹ Diğer bir ifadeyle terbiye, sadece fiziksel bir büyüme ve gelişmeyi değil, aynı zamanda kötü ahlâkî hasletlerden temizlenmeyi (*ıslâh, tathîr* ve *tezkiye*) ve iyi ahlâkla donanmayı (*tehzîb*) ifade etmektedir. Nitekim Gazzâlî, kök anlamından hareketle terbiyeyi, çiftçinin yaptığı işe benzetmektedir. O, çiftçinin mahsulün iyi ve olgun olması için ekinler arasındaki dikenleri, yabancı ve zararlı otları ayıkladığı gibi sâlik ya da mürîdin de bir mürşid tarafından terbiye edilerek kötü huylardan arındırılması ve yerine iyi huyların yerleştirilmesini terbiye kavramıyla ifade etmektedir.⁶² Râzî, kulun îmânının namaz gibi ibadetlerle terbiye edilmesinden, tahkîk bulup gelişmesinden bahsederken *يربي* fiilini de kullanır.⁶³ Bu bakımdan terbiye, hem reziletlerden

⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 5/96.

⁵¹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimaşk-Beyrut: Dârü’l-Kalem-Dârü’ş-Şâmiyye, 1412/1992), 336-337; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 5/94-95.

⁵² Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 336.

⁵³ Beydâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, t.s.), 1/28.

⁵⁴ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Gün Yayıncılık, 1998), 7.

⁵⁵ Gazzâlî, *Mîzânü’l-‘amel*, thk. Süleymân Dünyâ (Kahire: Dârü’l-Me’ârif, 1964), 250.

⁵⁶ Ümmügül Betül Kanburoğlu Ergün, *Kemâl Kavramı Bağlamında Gazzâlî Düşüncesinde Eğitim* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 190.

⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Halîl Me’mûn (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1430/2009), 27.

⁵⁸ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 336-337; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 5/94-95.

⁵⁹ el-Fâtîha 1/1.

⁶⁰ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 336. Kelime Yûsuf 12/41-42. âyetlerinde ise efendi, hükümdar anlamında kullanılmıştır. Rabb kelimesinin çoğulu olan “erbâb,” birden fazla rabb edinmenin eleştirisi olarak Kur’ân’da dört âyette yer almaktadır. Bk. Âl-i İmrân 3/64, 80; et-Tevbe 9/31; Yûsuf 12/39.

⁶¹ Ziya Kazıcı-Halis Ayhan, “Tâlim ve Terbiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/515-523.

⁶² Gazzâlî, *Eyyühe’l-veled*, nşr. Merkezu Dâri’l-Minhâc li’-Dirâsât (Beyrut: Dârü’l-Minhâc, 2. Basım, 1435/2014), 60.

⁶³ ...والعبد يربي إيمانه بمدد الصلاة... Râzî, *Tefsîr*, 1/289.

arınıp faziletlerle donanmayı hem de bunu sağlayacak uygun ortamın/çevrenin oluşturulmasını birden kapsamaktadır. Başka bir ifadeyle terbiye, din ve ahlâk eğitimi içerisinde barından bir kavrama göndermede bulunmaktadır. Bu bakımdan günümüzdeki anlamıyla terbiyenin, eğitimin eş anlamlısı olmadığı, hatta Rabb ile bağlantısı düşünüldüğünde her iki kavram arasında önemli farkların olduğu ileri sürülebilir.

Râzî'nin aktarımına göre terbiye, beslemek ve büyütme demektir.⁶⁴ Başka bir tabirle terbiye, çocuğun doğumundan sonraki bakımı, beslenmesi, yetiştirilip büyütülmesi gibi anlamları muhtevirdir.⁶⁵ Nitekim Râzî, terbiyenin eğitip büyütme manasına geldiğini bizzat vurgulamakta, bunun Arapların bir şeyin şişmesi, kabarıp büyümesinden hareketle رَبَّ الشَّيْءِ deyimlerinden alındığını belirtmektedir.⁶⁶ Bir kimsenin eşinin başkasından olan (üvey) kızı anlamına gelen *rabîbe* (الرَّبِيبَةُ), “terbiye edilmiş (*merbûbe*)” anlamındadır. Bu bağlamda “rabebtu fülânen erubbuh”⁶⁷ tabiri de “falanca kişiyi terbiye ettim, onu terbiye ediyorum” anlamı taşımaktadır.⁶⁸ Bunun dışında terbiye, bir şeyi en mükemmel hâl ve en güzel bir sıfat üzere getirip bırakmak demektir. Bu da mümkinât âleminin yoktan var edilirken Allah'ın var etmesine ve yaratmasına muhtaç olduğu gibi bu mümkinât âleminin devam etmesi için de yine Allah'ın onu devam ettirmesine muhtaç olduğuna delâlet etmektedir.⁶⁹

Terbiyeye bir ilişki olarak yaklaşılabilecekse insanın yaratıcısıyla olan her türlü ilişkisinin terbiye kapsamında değerlendirilmesi mümkündür. Râzî, kavrama daha geniş bir çerçeveden yaklaşarak Allah'ın yaratmış olduğu bütün varlıklarla ilişkisi bağlamında işlemektedir. Başka bir ifadeyle o, terbiyeyi daha çok Rabb kavramıyla irtibatını kurarak ele almaktadır. Burada Rabb, mahlûku ve merbûbu terbiye eden; onun işlerini islâh edip yoluna koyan; iyi, doğru ve uygun olacak bir miktar üzere onun ihtiyaçlarını gideren, böylece bazısının rızkını genişleten, bazısınınkini de daraltan anlamına gelmektedir.⁷⁰ Rabb, terbiye kökünden türemiş olup burada Allah'ın çeşitli lütuf ve ihsânlarıyla kullarını terbiye ettiğine delâlet etmektedir.⁷¹ Rabb'de olduğu gibi rubûbiyyet de terbiyeye delâlet etmektedir. Terbiye ise *hikmet* ve *rahmetin* kemâline göndermede bulunmaktadır.⁷² Rabb lafzının terbiye manasında bir masdar olması da muhtemeldir. Nitekim Arapçada meselâ رَبَّه - يَرْبُه - رَبَّاه (onu terbiye etti) denildiği gibi رَبَّاه-يَرْبُه de denilir. Bunun yanında kelimenin tabîb manasında et-tıbbu, hasse manasında sem' (duyma), cimri (*bahîl*) manasında buhl (cimrilik) kelimelerinde olduğu gibi masdar olan er-Rabbu'nun (الرَّب) er-Râbbu (الرَّاب) manasında sıfat olması da mümkündür. Ancak böyle olması durumunda kelime, فَعْل-فَعْل kalıbından/babından gelmiş ve bir iş, oluş ve hareket (الفعل) bildirmiş olur. Diğer bir ifadeyle bu, huya/tabiiata (ğarîzî) ait olan tabîi bir iş olmuş olur.⁷³

Yukarıda vurgulandığı üzere terbiyenin Rabb ve rubûbiyyet ile ilişkisi, eğitimin dinle ve daha özeldir Allah'la ilişkisini de kuran bir sürece göndermede bulunmaktadır. Bununla birlikte terbiyenin etimolojik olarak bağlı olduğu *Rabb* kelimesinden epistemolojik olarak koparılması Batı eğitim düşüncesinden bize intikal eden indirgemeci bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım Batı'da olduğu gibi kelimenin *yetiştirmek* manasının mutlaklaştırılması yoluyla onun bir

⁶⁴ Râzî, *Tefsîr*, 20/193.

⁶⁵ Râzî, *Tefsîr*, 1/178. Terbiye bu manasıyla başka tefsirlerde de geçmektedir. Meselâ Kurtubî (öl. 671/1273), el-Bakara 2/83. âyetinin tefsiri bağlamında şunları söylemektedir: “Çocuğun ilk gelişimi (*en-neş'etü'l-ülâ*), Allah'tandır/onun lütfuyla gerçekleşmektedir. İkinci gelişim (*en-neş'etü's-sânî*) ise terbiyedir ki o da anne ve baba tarafından yerine getirilir. Bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tezammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furkân*, 24 Cilt, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî v.dğr. (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1427/2006), 2/228-229. Ayrıca bk. İbn Kesîr (öl. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm/Tefsîru İbn Kesîr*, 8 Cilt, thk. Sâmî b. Muhammed es-Sellâme (Dârü't-Tayyibe, 1420/1999), 1/634, 635.

⁶⁶ Râzî, *Tefsîr*, 20/193.

⁶⁷ رَبَّتْ فُلَانَا رَبَّه

⁶⁸ Râzî, *Tefsîr*, 10/34.

⁶⁹ Râzî, *Tefsîr*, 27/37.

⁷⁰ Râzî, *Tefsîr*, 20/197.

⁷¹ Râzî, *Tefsîr*, 1/289, 292, 9/171.

⁷² Râzî, *Tefsîr*, 26/173, 32/190.

⁷³ Râzî, *Tefsîr*, 29/108.

çocuk öğretimiyle sınırlandırılmasıyla neticelenmiştir.⁷⁴ Nitekim mürebbiyenin “Bir ailenin belirli bir ücret ödeyerek çocuklarının bakım ve eğitimiyle özel olarak ilgilenmesi için tuttuğu eğitici kadın”⁷⁵ şeklinde tanımlanması bu bakımdan manidardır.

Râzî, Fâtiha Sûresi'nde Allah'ın beş isminin (*Allah, Rabb, Rahman, Rahîm* ve *Melik*) ihtiva ettiğinin sebeplerine dair açıklamalar yaparken şunları der: “İnsanın/yaratılmışların durumlarının beş mertebesi vardır: Birincisi, yaratılma (halk); ikincisi, dünyanın maslahatı konusunda terbiye edilme; üçüncüsü, varlığın başlangıcı (*mebde'*) hususunda terbiye edilme; dördüncüsü, varlığın sonu/âhiret (*me'âd*) tanıtma konusunda terbiye edilme; beşincisi, ruhların bedenler âleminde âhiret âlemine nakledilmesidir.”⁷⁶ Rabb isminin içerdiği şefkat, merhamet ve geliştirerek yaşatma fonksiyonları (*rubûbiyyet*), peygamberlerden münkirlere kadar bütün şuurlu canlıları ve evrendeki diğer varlıkları kuşattığı⁷⁷ belirtilebilir. İslâm için merhamet,⁷⁸ Allah'ın *Rabb, Rahman* ve *Rahîm* sıfatlarıyla bağlantılı olan en temel faziletlerden olması⁷⁹ hasebiyle merhametin terbiyeyle ilişkisi kurulabilir ki zaten yukarıda terbiyenin *hikmet* ve *rahmetin* kemâlîne göndermede bulunduğu belirtildi.⁸⁰ Rahmet ve merhamet⁸¹ öncelikle Allah'ın kullarına ve diğer varlıklara yönelik lütuf, ihsân, in'âm, af ve mağfiretini bildirirken insanın diğer insanlara, hayvanlara, bitkilere ve hatta cansız varlıklara karşı duyarlı olmasını, şefkat duymasını, sevmesini, acıma duygusunu ve yardım etmesini bildirmektedir.⁸² Buna göre merhamet ve merhametle bağlantılı affedicilik, sevgi, şefkat, sabır, sebat, tevazu, insaf, barışseverlik, yumuşak huyluluk (*hilm*), öfkeye hâkimiyet ve hoşgörü gibi yan ve alt erdemlerin⁸³ terbiye kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.

Râzî, el-Kehf 18/1. âyetinden⁸⁴ maksadın, ruhları bilgiler (*me'ârif*) vasıtasıyla terbiye etmek olduğunu belirtir. Zira Allah'ın kuluna indirdiği kitap, keşif ve müşahedelerin meydana gelmesinin sebebidir. Buna göre âyet, sadece rûh terbiyesine (*et-terbiyetü'r-rûhâniyye*) göndermede bulunmaktadır. Bunun gibi Fâtiha Sûresi'nin 2. âyeti⁸⁵ de bütün âlemler hakkında genel bir terbiyeye işaret etmektedir. Bu genel terbiyeye meleklerin, insanların, cinlerin ve şeytanların rûhî terbiyeleriyle göklerde ve yerlerde meydana gelen maddî terbiye (*et-terbiyetü'l-cismâniyye*) de dâhil olur. Bu bağlamda Kehf Sûresi'nin evvelinde zikredilen (terbiye) türü, Fâtihâ'nın başlangıcında zikredilen terbiye çeşitlerinden biridir.⁸⁶ Buradan hareketle terbiyenin maddî ve rûhî/manevî yönünün sadece insana yönelik bir tema taşımadığı, bunun diğer bütün varlıklara yönelik olduğu söylenebilir. Maddî yönüyle terbiye bakmayı, beslemeyi, büyütmeyi, artmayı, genişlemeyi; rûhî/manevî yönüyle ise ruhsal, zihinsel, dinî ve ahlâkî bir tekâmül sürecini bildirmektedir. Bununla birlikte bilhassa erken dönem tefsirlerinde zaten çok az kullanılan terbiye,⁸⁷ Râzî'nin tefsirinde de söz konusu muhtevadan çok kavramın Rabb ile ilişkisine, çocuğun bakımı, beslenmesi ve eğitilip büyütülmesi yönüne değinilmiştir. Ancak Rabb ve rubûbiyyet ile ilgili yönü göz önüne alındığında terbiyenin Nakib el-Attâs'ta olduğu gibi fizikî, maddî ve niceliksel olanla sınırlandırılmaması gerektiği ileri sürülebilir. Zira Attâs'a göre terbiyede aklî, zihnî ve kalbî olandan çok fizikî ve maddî olan bir şeyin merhale merhale tamam olmasına işaret vardır.⁸⁸

⁷⁴ Özalp, *Din Eğitiminde Bilgi Problemi*, 37.

⁷⁵ Sâmîha Ayverdi, “Mürebbiye”. <http://lugatim.com/s/M%C3%BCrebbiye> (Erişim Tarihi: 02. 08. 2022).

⁷⁶ Râzî, *Tefsîr*, 1/292.

⁷⁷ Bekir Topaloğlu, “Rab”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/372-373.

⁷⁸ Merhametli olmayla ilgili bk. el-Beled 90/17.

⁷⁹ Cafer Sadık Yaran, *İslâm'da Ahlâk'ın Şartı Kaç* (İstanbul: Elif Yayınları, 2017), 131.

⁸⁰ Râzî, *Tefsîr*, 26/173, 32/190.

⁸¹ Merhametin eğitim boyutuyla ilgili geniş bilgi için bk. Komisyon, *Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi Sempozyumu* (Ankara: DİB Yayınları, 2014).

⁸² Mustafa Çağrı, “Merhamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/184-185.

⁸³ Yaran, *İslâm'da Ahlâk'ın Şartı Kaç*, 131.

⁸⁴ “Hamd, kuluna kitabı indiren ve ona hiçbir eğrilik koymayan Allah'a mahsustur” (el-Kehf 18/1).

⁸⁵ “Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur” (el-Fâtiha 1/2).

⁸⁶ Râzî, *Tefsîr*, 1/186.

⁸⁷ Gündüz, *İslâm, Gençlik ve Din Eğitimi*, 26.

⁸⁸ Attâs'ın edeb/te'dîb ve terbiyeye yüklediği anlamlarla ilgili bk. M. Nakib el-Attâs, *İslami Eğitim* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 7 v.dğr; M. Nakib el-Attâs, *İslâm, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 9, 203, 205-206, 210-211, 214-215.

Rabb kelimesinin ve buna bağlı olarak terbiyenin salt fiziksel bir yetiştirme ile sınırlandırılması ve bunun bilgiyi içermediğiyle ilgili yaklaşımın⁸⁹ Kur'ân bağlamında (Rabb ile ilişkili olarak) ele alındığında da geçerli bir yaklaşım olmadığı görülmektedir. Nitekim et-Tâhâ 20/114. âyette “Ey Rabbim ilmimi artır” ifadesi Rabb ve bundan hareketle terbiye kelimesinin bilgiyle (ilim ve ma'rifetle) ilişkisini göstermektedir. Ayrıca Şu'arâ' 26/78. âyette de belirtildiği üzere Rabb hem yaratan hem de hidâyet verendir.⁹⁰ “Hidâyet”in ise bedensel ve fizyolojik olandan çok daha fazlasına göndermede bulunduğu açıktır. Buna göre İslâm eğitimi; Allah'ı, insanın ve diğer bütün varlıkların (kâinatın) eşsiz rabbi olarak bilmek/tanımak, onu kendisinin rabbi olarak kabul etmek, gösterdiği yolu benimseyip onun dışındaki her şeyden (*mâsivâ*) uzaklaşmak şeklinde tanımlanabilir. Burada bilgi ve tanıma (ilim ve mârifet), irâde ve kabul (Allah'ın yegâne Rabb olarak kabulü) ile ilk iki unsura uygun (kalben ve beden) eylemlerde bulunma (Allah'ın haklarına riayet etme/*er-ri'âye li-hukûkillâh*), İslâm eğitiminin üç temel unsuru olarak zikredilebilir⁹¹ ki bu tanım dikkate alındığında eğitimin/din eğitiminin ilâhî olma sürecini⁹² ifade ettiği söylenebilir. Dolayısıyla sözü edilen unsurlardan (bilgi, irâde ve eylem) birinin eksik olması durumunda bunun artık terbiye adını alması mümkün değildir.⁹³ Buradan hareketle eğitimle/din eğitimiyle ilgili herhangi bir yaklaşımın bu unsurları birlikte dikkate alması gerektiği ileri sürülebilir.

Rabb kelimesi ve bununla ilişkili olarak terbiyenin fiziksel bir yetiştirme, gelişme ve büyümeden ibaret olmadığı ve bunun bilgiyi içerdiği “rabbâniyyûn” kelimesi⁹⁴ üzerinden de kurulabilir. Rabbâniyyûn, rabbânî kelimesinin çoğulu olup aslının *rabbî* ya da *er-rabbân* kelimesine dayandığı ileri sürülmüştür. Rabbî, Rabb'e tâbi olan demektir; rabbânî rab bilgisine sahip olma ve rabbe itaat etme özellikleriyle nitelenen kişiyi ifade etmektedir. Rabbân ise insanları terbiye edip işlerini ıslâh eden anlamında kullanılmaktadır. Rabbânî kelimesine ayrıca din ve ilim konusunda derinleşen, hem ilim ve amelde hem muallimlikte kemâle ermiş kişi, âlim hukemâ, âlim fukahâ, muttaki hukemâ, veli imamlar, ibâdet ve takvâ ehli gibi anlamlar verilmiştir.⁹⁵ Rabbânî, Sîbeveyhi'ye göre Allah'ı biliyor (*ma'rifet*) ve ona itâate devam ediyor anlamında olmak üzere Rabb'e mensup, ona ait demektir. Buna göre rabbânî, öncelikle Rabbini bilip ona itâat etmek manası taşımaktadır. Nitekim bir kimse Allah'ı tanımaya ve ona itâat etmeye yöneldiği zaman “ilâhî kimse” (رجل إلهي) olarak isimlendirilir. Rabb kelimesine elif ve nûn eklenmesi ise bu sıfatın kemâline göndermede bulunmaktadır. Müberred (öl. 286/900), rabbânî'nin insanlara ilim öğretip onları eğiten, ıslah edip durumlarıyla ilgilenen; rabbâniyyûn'un ise ilim erbabı manasına geldiğini bildirmektedir. Buna göre kelime terbiye etmek, eğitmek ve ıslah edip yetiştirmek manasından türetilmiştir. Elif ve nûn ise mübalağa bildirmek içindir. İbn Zeyd'e göre de rabbânî, insanları eğitip yetiştiren (يرب الناس) demektir. Kaffâl, kendisine âdeta bir rab gibi itâat edildiğinden idarecinin de rabbânî olarak isimlendirilmesinin muhtemel olduğunu söylemektedir. Ebû Ubeyde ise kelimenin aslının Arapça değil, Süryânîce ya da İbrânîce olduğunu; öğrenen, öğrendiğiyle amel eden ve hayır yollarını başkalarına öğretmekle meşgul olan bir insanı ifade ettiğini ileri sürmektedir. Bu yüzden rabbânî olanlar sadece ilimle yetinmeyip öğrendikleri ilimlerine Allah rızası için bir başkasına öğretmeyi, yani ta'limi de eklerler.⁹⁶

⁸⁹ M. Nakib el-Attâs, *İslâm, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 210.

⁹⁰ “O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir” (eş-Şu'arâ' 26/78).

⁹¹ Khosrow Bagheri Noaparast, *Islamic Education* (Tahran: Al Hoda, 2001), 109-112; Khosrow Bagheri and Zohreh Khosravi, “The Islamic Concept of Education Reconsidered”, *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 23:4 (2006), p. 97-101.

⁹² Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmak (*et-tahalluk bi-ahlâkillâh*) ya da Allah'ın edebiyile edebilenmek (*et-te'eddüb bi-edebillâh*).

⁹³ bk. Ahmet Beken, “Ahlâkî Bir Alan Olarak Tasavvufun Eğitimle/Din Eğitimiyle İlişkisi”, *Antakiyat/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 3/2 (2020), 256-278.

⁹⁴ Âl-i İmrân 3/79; el-Mâide 5/44, 63.

⁹⁵ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî/Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 25 Cilt, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 5/526-531; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 5/98; Rağîb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 336-337; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 40 Cilt, thk. Abdüsettar Ahmed Ferrâc v.dğr. (Kuveyt: Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1965-2002), 2/461-462.

⁹⁶ Râzî, *Tefsîr*, 8/122-123.

Râzî, terbiye edeni (*el-mürebbî*) ise ikiye ayırır: Birincisi, üzerinden kazanç sağlamak için bir şeyi terbiye eden; ikincisi, terbiye edilenin kazanç sağlaması için onu terbiye edendir. Bütün mahlûkatın icra ettiği terbiye şekli birinci kısma girmektedir. Çünkü insanlar, başkalarını onların üzerinden ya mükâfat/karşılık ya da övgü nevinden bir kazanç elde etmek amacıyla mebnî olarak başkalarını terbiye ederler. İkinci kısım terbiye eden (*mürebbî*) ise yalnızca Allah'tır. Başka bir ifadeyle Allah, hem terbiye eden hem de ihsânda bulunandır. Onun terbiye ve ihsânı, başka eğitimcilerin terbiye ve ihsânına benzemez. Başka bir ifadeyle onun terbiyesi, kendisi dışındaki varlıkların terbiyesinden farklıdır. Bunun birçok yönden açıklanması mümkündür: 1. Allah, kullarını, kendisi için değil, kullar için terbiye ederken onun dışındakiler hem kendileri hem de başkaları için terbiye etmektedir. 2. Allah dışındakiler terbiye ettiklerinde bu terbiye nispetinde hazine ve mallarında noksanlaşma meydana gelirken Allah, noksanlık ve zarara uğramaktan münezzehtir. 3. Allah dışında ihsânda bulunan kimselere fakir ısrar ettiğinde ona kızar ve onu mahrum edip istediğini vermezler. Hâlbuki Allah bundan beridir. 4. Allah dışında ihsânda bulunanlardan ihsân etmeleri istenmediği müddetçe kimseye bir şey vermezken Allah istemeden de verir. 5. Allah'ın dışında ihsânda bulunanların ihsânları fakir olmaları, orada olmamaları ya da ölmeleri hâllerinde son bulurken Allah'ın ihsânı kesinlikle sona ermez. 6. Allah'ın dışında ihsânda bulunanların ihsânları genel olmaz, belli bir topluluğa has olurken Allah'ın terbiyesi ve ihsânı herkese erişir.⁹⁷

Râzî'den etkilenen ve bu etkinin başta *Keşfü'l-hakâik ve şerhü'd-dekâik* adlı tefsiri olmak üzere diğer eserlerinde açıkça görülen Burhânüddîn en-Nesefî (öl. 687/1289)⁹⁸ de *el-mürebbî*'yi ikiye ayırmaktadır. Birincisi, üzerinden kazanç sağlamak için bir şeyi terbiye eden; ikincisi, terbiye edilenin kazanç sağlaması için onu terbiye edendir. Diğer bir ifadeyle birinci terbiye insanların birbirlerini terbiye etmesiyken ikincisi Allah'ın insanları terbiye etmesidir. Birincisinde başkasına kazandırmak için terbiye etmesi, ikincisinde başkasının ondan kazanç sağlaması durumu vardır. Birinci terbiye şeklinde bir kimsenin bir başkasını terbiye etmesindeki gaye, ondan herhangi bir fayda temin etmektir. Dolayısıyla burada fayda mürebbîye dönüktür. İkincisinde ise terbiye işinde fayda mürebbîyeye değil, terbiye edilene, yani *mürebbâ*'yadır. Allah'tan gelen terbiye mahza ihsânken kuldand gelen terbiyede hâlis bir ihsândan söz etmek mümkün değildir. Bunun ise çok sayıda delili vardır: 1. Allah'ın bir başkasını terbiye etmesi şahsî/nefsî bir çıkar ya da amaçtan ötürü değil, başkasına fayda verecek farklı bir gayeden ötürüdür. Allah bir başkasını terbiye ettikten sonra o da bir başkasını terbiye eder. 2. Başkasının bir başkasını terbiye etmesi, az da olsa zararlı olabilir. Ancak Allah zarar vermekten münezzehtir. Bu nedenle kuldand/bir başkasından Allah'a yönelik bir terbiyenin olması mümkün değildir. 3. Allah'ın terbiyesi sürekli değildir. Ancak insanların birbirlerini terbiye etmeleri devamlı değildir. 4. Allah'ın terbiyesi genel olup bütün yaratılmışları kapsamaktadır. Ancak kulun terbiyesi genel olmayıp belli bir kitleye, belli kişilere mahsustur. 5. Allah'ın terbiyesi, kesinlikle herhangi bir isteğe/talebe muhtaç değildir. Allah kulunu kul talep etmeden de terbiye ederken kulun terbiyesi, bazen bir başkasının talebine muhtaçtır.⁹⁹

Allah'ın kulunu terbiye şekilleri ise çok ve sınırsızdır. Çocuğun anne rahmine düşmesinden doğuncaya kadar ki gelişim süreci, organlarının oluşumu ve bunların her birinde özel bir kuvvenin hâsıl olması Allah'ın kulunu terbiye etmesinin misallerindedir. Tohumun toprağa düşmesinden sonraki gelişimi, ağaç olup her birinin farklı özellikte meyve vermesi; gezegenleri ve yıldızları kulların istifadesine vesile olacak şekilde yaratması da Allah'ın terbiyesi kapsamındadır ki Râzî, bütün bu terbiye biçimlerini "en güzel terbiye" şeklinde adlandırmaktadır.¹⁰⁰ Buna göre kavram Allah için kullanıldığında varlıkları yaratıp büyütmesi, idare edip geliştirmesi, hâlden hâle koyarak kemâle ermelerini sağlaması gibi manalar verilebilir.¹⁰¹ Allah'ın terbiye etmesi demek her şeyin

⁹⁷ Râzî, *Tefsîr*, 1/234-235.

⁹⁸ Bununla ilgili bk. Ömer Fidanboy, *Burhânüddîn en-Nesefî'nin Allah Anlayışı -İsimler ve Sıfatlar-* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 5-6, 21.

⁹⁹ Burhânüddîn en-Nesefî, *Keşfü'l-hakâik ve şerhü'd-dekâik min tefsîri kelâmillâhî'l-'azîz*, thk. Üsâme Abdülvehhâb Hamd b. Abdülazîz (Ammân/Ürdün: Câmî'âtü'l-'Ulûmî'l-İslâmiyyeti'l-'Âlemiyye, 2011), 282-284.

¹⁰⁰ Râzî, *Tefsîr*, 1/235-236.

¹⁰¹ Meselâ bk. Râzî, *Tefsîr*, 1/185, 245.

yaratıcısı, düzenleyicisi, idare edicisi, ihsân sahibi olduğunu ve cömertliğini, karşılıksız bir şekilde nimet vermesini, türlü musibetlerden korumasını ve türlü korkulardan emin olmasını vurgulamaktadır.¹⁰² Bu anlamda Allah'ın kullarını terbiyesi ontolojik ve epistemolojik olmak üzere iki alanda tecelli etmektedir. Allah'ın insanların maddî ihtiyaçlarını gidermesi ontolojik; peygamberleri vasıtasıyla vahiyler gönderip insanları cennete ehil hâle getirmesi epistemolojik alanda bir terbiyedir.¹⁰³ Neticede terbiye, Rabb kelimesiyle ilişkili olarak başta insan olmak üzere bütün âlemlerin Rabbinin Allah olduğunu, kullarını ve diğer her şeyi eğitmesini vurgulamaktadır. İnsanların birbirlerini eğitmeleri, çocuğun beslenmesi, bakılması ve büyütülmesi de yine terbiye kapsamındadır.

3. DİĞER KAVRAMLAR

Râzî, İbn Cinnî'den (öl. 392/1002) naklen *derese*'nin öğrendi, *derrese*'nin ise öğretti manasına geldiğini ve masdarının *tadrîs* (ders verme, öğretim) olduğunu aktarmaktadır.¹⁰⁴ Yine el-En'âm 6/105. âyetin tefsiri bağlamında da *derese* ile ilgili açıklamalar yapmaktadır. Buna göre kitabı *tadrîs* etmeyle¹⁰⁵ ilgili Vâhidî'den (öl. 468/1076) iki görüş nakledilmiştir. 1. Asma'î (öl. 216/831) şöyle demiştir: “Bu kelimenin aslı, insanın bir yemeği iyice çiğneyip yediği zaman söylenen *يَذْرُسُهُ إِذَا دَاسَهُ، يَذْرُسُهُ إِذَا دَاسَهُ* tabirindedir. *Derrâs* (الدراس) kelimesi, Şamlıların lehçesinde *deyyâs* (الدياس), yani “iyice çiğneyip yutan” anlamına gelmektedir. Bir sözün *tadrîs* edilmesi/ders edilmesi de bu manadadır. Yine o kişi, bu sözü/kitabı iyice hazmetmesi neticesinde o söz diline hafif gelmeye başlar. 2. Ebü'l-Heysem de “kitâbın *tadrîs* edilmesi” ile ilgili şunları söyler: “Ezberlenmesinin kolaylaşması için kitabı çokça okumak suretiyle iyice hazmedip (onu adeta avucunun içine almak), onu dize getirmek manasına gelir. Bu, elbisenin iyice yıpratıldığı zaman söylenen *دَرَسْتُ الثَّوْبَ أَذْرُسُهُ ذَرَسًا فَهُوَ مَذْرُوسٌ وَدَرِيسٌ* tabirinden alınmıştır. Yine bu anlamdan ötürü eskimiş elbiseye de iyice yumuşamış olduğundan *derîs* (دريس) denir. Buradan hareketle *dirâset* de bir şeye iyice alışmak (*riyâzet*) anlamına gelmektedir. Mezkûr manadan hareketle ‘Sûreyi ezberleyinceye kadar iyice okudum’¹⁰⁶ denir.”¹⁰⁷ Buna göre bir dersin ezberlenmesi, o dersin tekraren okunmasının sürdürülmesiyle mümkündür.¹⁰⁸ Nitekim sözlüklerde de *dirâse* kökünden türeyen *tadrîs*; bir ilmi, herhangi bir meseleyi okumak/okutmak, anlamak/anlatmak, bir metni (kitabı, yazıyı vs.) öğrenmek/öğretmek, ezberlemek üzere tekrar etmek¹⁰⁹ gibi anlamlar ihtiva etmektedir. Buna göre *değişim*, *kahçılık*, *süreklilik* ve bunun neticesinde meydana gelen öğrenmelerin ders/*tadrîs* kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.

Râzî; ilim, ta'lîm ve *tadrîs*in sahibinin rabbânî olmasını gerektiren şeyler olduğunu vurgulayarak bütün bunların başına “Allah rızasını” yerleştirmektedir. O, düşüncesini şu şekilde ortaya koymaktadır: “... Şüphesiz sebep, neticeden (*müsebbeb*) başkadır. Bu durum bir kimsenin rabbânî, olmasının âlim, mu'allim ve *tadrîste* devamlı bir kimse olmasından farklı bir şey olmasını gerektirmektedir. Bu da ancak o kimsenin Allah rızası için öğrenmiş (*te'allüm*), öğretmiş (*ta'lîm*) ve *tadrîs*atta bulunmuş (*ed-dirâse*) olmasıyla mümkün olur. Neticede onu bütün bu işlere yönlendiren, Allah rızasını elde etme gayesi, her türlü kötü fiilden vazgeçiren de Allah'ın cezasından sakınma isteğidir...”¹¹⁰ Râzî, devamında Âl-i İmrân 3/79. âyetin¹¹¹ ilim, ta'lîm ve *tadrîs*in insanın rabbânî olmasının sebep olduğunu gösterdiğini, bir kimsenin bundan başka bir gayeyle eğitim ve öğretimle (*et-te'allüm ve't-ta'lîm*) meşgul olması durumunda onun bu çaba ve gayretlerinin boşa gideceğini, bu eyleminin neticesiz kalacağını belirtir.¹¹² Neticede farklı anlam

¹⁰² Râzî, *Tefsîr*, 1/236.

¹⁰³ Aydın Temizer, “Kur'ân'da 'Rab' Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz”, *MÜİFD*, 44 (2013/1), 39-66.

¹⁰⁴ Râzî, *Tefsîr*, 8/124. *Te'allüm* ve *dirâsenin* birlikte kullanımı için bk. Râzî, *Tefsîr*, 6/209.

¹⁰⁵ ذَرَسَ الْكِتَابَ

¹⁰⁶ دَرَسْتُ السُّورَةَ حَتَّى حَفِظْتُهَا

¹⁰⁷ Râzî, *Tefsîr*, 13/142.

¹⁰⁸ bk. Râzî, *Tefsîr*, 20/171.

¹⁰⁹ Meselâ bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/329.

¹¹⁰ Râzî, *Tefsîr*, 8/124.

¹¹¹ Allah'ın, kendisine Kitab'ı, hükmü (hikmeti) ve peygamberliği verdiği hiçbir insanın, “Allah'ı bırakıp bana kullar olun” demesi düşünülemez. Fakat (şöyle öğüt verir): “Öğretmekte ve derinlemesine incelemekte olduğunuz Kitap uyarınca rabbânîler (Allah'ın istediği örnek ve dindar kullar) olun.”

¹¹² Râzî, *Tefsîr*, 8/124.

katmanlarına göndermede bulunsa da *tadrîs*, *ta'lîm*, *edeb/te'dîb* ve *terbiyenin* birlikte ele alınması gerektiği, zira bunların birbirini tamamlayan kavramlar olduğu ileri sürülebilir. Gayesi bakımından değerlendirildiğinde eğitim hadisesinin aşkın varlıkla irtibatlı olduğu, bu bakımdan ahlâkın ve ahlâkî hasletler edinmenin, eğitim sürecinin bir parçası (ve spesifik olarak bir dersin adı) olmaktan çok bu sürecin tümüne sirayet ettiği ve eğitimden ayrı düşünülmediği görülmektedir. Bu, aynı zamanda eğitimin öğretime indirgendiği yaklaşımları da dışarıda bırakmaktadır.

Râzî, “bir şeyi elde etmek” manasında *tahsîl* kavramına yer verirken¹¹³ buna “ilim ya da bilgi (yakînî bilgi, zannî bilgi vs.) elde etmek” şeklinde de değinmektedir.¹¹⁴ Bu bağlamda *te'allüm* ve *tahsîli* birlikte de kullanır: “Kur'ân hem muhkem hem de müteşâbih âyetler ihtiva ettiğinden insanlar onun te'vîl ve tefsîr yollarını, kimi âyetlerinin kimilerine tercih edilme yollarını/sebeplerini öğrenmeye (*te'allüm*) muhtaçtırlar. Bunların öğrenilmesi de nahiv, lügat ve fıkıh usûlü gibi birçok ilmin tahsîl edilmesine bağlıdır. Şayet durum bu şekilde olmasaydı insan birçok ilmi elde etme (*tahsîl*) ihtiyacı hissetmezdi...”¹¹⁵ Râzî ayrıca bir ilmin elde edilmesinden ve bir kitabın öğrenilmesinden bahsederken *te'allümle* birlikte *tâli'* ve *mutâla'a* kavramlarına da yer vermektedir.¹¹⁶ Burada tâli', ilmî bir meseleyi, bir konu ya da eseri dikkatle okuyan, inceleyen ve iyice anlayıp bununla ilgili bilgi sahibi olan kimseye göndermede bulunurken *mutâla'a*, en az iki kişinin ilmî bir mesele, konu ya da kitap hakkında yaptığı müzakere ve incelemeyi bildirmektedir.

Râzî'ye göre insanın kemâli, Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmasında ve bunun tam ve eksiksiz olarak tahakkuk etmesindedir.¹¹⁷ Bu bağlamda *riyâzet*, *tasfiye*, *tehzîb*, *mücâhede*, *tathîr*, *tezkiye* ve *islâh*, Râzî'nin kişinin dinî ve ahlâkî eğitimini, gelişim ve olgunluğunu (nefis terbiyesini) vurgulamak adına yer verdiği ve daha çok tasavvuf muhitinde cari olan kavramlardır. Meselâ nefsin eğitilmesi anlamında değindiği kavramlardan biri *riyâzettir*. Ona göre hidâyete erişmek (*tahsîlü'l-hidâye*) iki şekilde mümkündür: Birincisi, delil ve hüccet (*istidlâl*) vasıtasıyla ma'rifeti talep etmek, ikincisi ise bâtını (aklı, kalbi) türlü kötülüklerden temizlemek (*tasfiyetü'l-bâtın*) ve *riyâzet* (nefis eğitimi/ahlâk eğitimi) ile ma'rifeti istemektir.¹¹⁸ Başka bir ifadeyle Râzî, kişinin iç dünyasını kötülüklerden/günahlardan temizlemesi manasında *tasfiye*, kalplerin kötülüklerden arındırılması yolundaki çabayı ifade etmek üzere de *riyâzet* kavramlarını kullanarak *tasfiye* ve *riyâzeti* ilim kapsamında değerlendirmektedir.¹¹⁹ Efendisinin kölesini eğitip düzeltmesi, belli bir davranışın alışkanlık yoluyla onda kalıcı hâle getirilmesinin sağlanmasını ifade etmek üzere *روض* fiilini de kullanmaktadır¹²⁰ ki zaten *riyâzet* de bu kökten türemektedir.¹²¹ Bu durumda *tasfiye* ve *riyâzet* yoluyla nefsin terbiye edilerek ahlâkın güzelleştirilmesi, hem belli bir sürekliliği hem de kişinin (güzel) ahlâkla vasfedilebilmesi için ahlâkî hasletlerin (faziletlerin) onda kalıcı olmasını gerektirmektedir. Ahlâk eğitiminin ilme dayandırılmasından hareketle ilim ve ilim kökünden türeyen ta'lîmin dinden ve ahlâktan soyutlanmadığı sonucuna varılabilir.

Râzî, ahlâkın güzelleştirilmesi (ahlâk eğitimi) anlamında *tehzîbü'l-ahlâk*, nefsin terbiye edilmesi manasında ise *riyâzetü'n-nefs* ifadelerini bizzat kullanmaktadır.¹²² Ona göre dinî ilimler ya nazarî ya da amelîdir. Nazarî olanlar Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhîret gününü bilmek ve bütün bunlara inanmaktır. Bu bakımdan Kur'ân, sözü edilen ilimlerin en kıymetlisini ve en güzelini içermektedir. Amelî olanına gelince bu da ya zâhirî amelleri tezyin (*tehzîb*) etmekten ibarettir ki bu fıkıh ilminin konusudur. Yahut da bâtınî halleri tezyin etmekten ibarettir ki bu da *tasfiye* ve nefsi terbiye etme (*riyâzetü'n-nefs*) ilmidir.¹²³ Râzî'nin ahlâk

¹¹³ bk. Râzî, *Tefsîr*, 4/65, 30/270.

¹¹⁴ Meselâ bk. Râzî, *Tefsîr*, 4/130, 15/25.

¹¹⁵ Râzî, *Tefsîr*, 7/185-186.

¹¹⁶ bk. Râzî, *Tefsîr*, 14/17, 15/25, 32, 17/60, 18/94.

¹¹⁷ ...لأنَّ كَمَالَ حَالِ الْإِنْسَانِ فِي أَنْ يَتَخَلَّقَ بِأَخْلَاقِ اللَّهِ... Bk. Râzî, *Tefsîr*, 31/144. Krş. Râzî, *Tefsîr*, 9/66.

¹¹⁸ Râzî, *Tefsîr*, 1/17.

¹¹⁹ Meselâ bk. Râzî, *Tefsîr*, 17/100.

¹²⁰ Râzî, *Tefsîr*, 26/156.

¹²¹ bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 5/370-371.

¹²² Râzî, *Tefsîr*, 27/95.

¹²³ Râzî, *Tefsîr*, 17/185.

eğitimi/nefis terbiyesi bağlamında değindiği diğer bir kavram da *mücâhededir*. O, kavramı düşmanla mücadele bağlamında kullandığı gibi insanın nefsiyle olan mücadelesini ifade etmek üzere de kullanmakta, hatta bunun düşmanla olan mücadeleden daha zor ve çetin olduğunu belirtmektedir.¹²⁴

Râzî, Hz. Peygamber'in dördüncü sıfatı olarak insanları kötülük, çirkinlik ve günahlardan arındırmak olduğunu söylerken *tezkiye* kavramına yer vermektedir. Bu bağlamda insanın kemâlinin şu iki hususta ortaya çıktığını belirtir: Birincisi, Hakk'ı bizzat hak olduğu için tanımak; ikincisi, hayrı da onunla amelde bulunmak için bilmektir. Dolayısıyla insan, bu iki husustan birini ihmal etmesi durumunda rezillik (*rezâil*) ve noksanlıklardan temizlenmesi (*tâhiren*) ve bunlardan arınması (*zekiyyen*) mümkün değildir.¹²⁵ Tezkiye burada öncelikle takvâ ile ilgili bir hususu vurgulamaktadır. Takvâ ise insanın batinında bulunan bir sıfattır ve bunun gerçekten olup olmadığını sadece Allah bilmektedir. Bu nedenle burada tezkiye, kişinin nefisini/kendisini temize çıkarması, kendi kendisini methetmesi değil, kişinin kötülüklerden/günahlardan temizlenmesi suretiyle Allah'ın onu tezkiye etmesi kastedilmektedir.¹²⁶

Nitekim el-A'lâ 87/14. âyetin¹²⁷ tefsirinde kelimenin temizlenmek (*tâhira*, *tetahhur*, *tathîr*) manasına geldiğini bildirmektedir.¹²⁸ Râzî'ye göre tezkiye (*ez-zekât*) ve temizliğin (*et-tahâret*) en şerefli, îmânın kendisidir.¹²⁹ Başka bir yerde de tezkiye nevinin en mükemmelini, kalbin küfür zulmetinden temizlenmesi olarak açıklamaktadır.¹³⁰ Kur'an'da tezkiye ve aynı kökten türeyen kelimeler, insana atfedilmekle birlikte Allah'ın kullarını temize çıkarması, sadaka ve zekât gibi ibâdetlerin kişiyi arındırması anlamında da kullanılmıştır.¹³¹ Râzî, eş-Şems 91/9. âyetin¹³² tefsiri bağlamında tezkiyenin temizle(n)mek (*et-tathîr*), eğitip büyütme/yetiştirip geliştirmek (*el-inmâ*) gibi anlamlara geldiğini bildirerek iki izahtan birini şu şekilde dile getirmektedir: "Tâatte bulunmak ve günahlardan uzak durmak suretiyle nefisini günahlardan arındırarak kendisini tezkiye edenler felâha erer, umduğuna erişir."¹³³ Buna göre tezkiye, Râzî'nin kullanımında Allah'a îmânı, ona tâatte bulunmayı, takvâyı ve ihlâsı içeren, ahlâkî hasletlerle donanmayı gerektiren bir kavramdır. Râzî, temizle(n)mek dışında başka bir yerde tezkiyenin *tathîrin* ileri bir derecesi, artırma ve büyütme gibi anlamlara da hamledilebileceğini aktarmaktadır.¹³⁴

Islâh, Kur'an'da isim ve fiil kalıplarıyla yer aldığı 40 âyette "kendisini ya da insanlar arasındaki ilişkileri düzeltmek, iyileştirmek, barışmak/barıştırmak" gibi manalarda kullanılmıştır.¹³⁵ Bu ve benzeri anlamlarıyla Râzî'nin tefsirinde yer verdiği kavramlardan biridir. Kişilerin/tarafların arasını bulmak, barışmak/barıştırmak, düzeltmek, koruyup kollamak, idare edip yönetmek, haktan sapmayı, günaha girmeyi, hak sahibine hakkını vermemeyi bertaraf etmek, kısaca hakka ve adalete uygun davranmak,¹³⁶ ifsâd olmuş ve aslından sapmış bir şeyi özüne döndürmek gibi manalara gelmektedir.¹³⁷ Bu bağlamda şirkin yerine tevâdî, bâtılın yerine hakkın, kötünün yerine iyinin, çirkinin yerine güzelin ikâme edilmesi ıslâh kapsamındadır. Çünkü ıslâh (sözü edilen yönlerden) bir nevi değişimi ve dönüşümü (*tebdîl ve tağyîr*) gerektirmektedir.¹³⁸ Dolayısıyla bir şeyin aslının/özünün ve olması gereken hâlin korunması yönünde gösterilen

¹²⁴ Meselâ bk. Râzî, *Tefsîr*, 23/190.

¹²⁵ Râzî, *Tefsîr*, 4/74.

¹²⁶ Râzî, *Tefsîr*, 10/130.

¹²⁷ "Doğrusu arınan kurtuluşa ermiştir."

¹²⁸ Râzî, *Tefsîr*, 3/47.

¹²⁹ Râzî, *Tefsîr*, 10/130-131.

¹³⁰ Râzî, *Tefsîr*, 31/148.

¹³¹ Meselâ bk. eş-Şems 91/9; en-Nisâ 4/49; et-Tevbe 9/103.

¹³² "Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir."

¹³³ Râzî, *Tefsîr*, 31/194.

¹³⁴ Râzî, *Tefsîr*, 16/184.

¹³⁵ Meselâ bk. el-Bakara 2/228; el-En'âm 6/48; el-Hucurât 49/9-10; Ali Merad, "Islah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/143-156.

¹³⁶ Bunlarla ilgili meselâ bk. Râzî, *Tefsîr*, 5/72-73, 6/54-55.

¹³⁷ Bu minvalde bk. Râzî, *Tefsîr*, 18/47-48.

¹³⁸ bk. Râzî, *Tefsîr*, 5/70.

çabanın, (kötüden iyiye) değişimin, daha iyi hâle getirmenin, bozulan ve aslından sapan her türlü şeyin aslına döndürülmesinin ve düzeltmenin sağlanması *ıslâhı* belirtmektedir. İslâh işi, bozukluk emareleri zuhur ederken ve bozukluk da tam olarak yerleşmeden önce yapılması durumunda oldukça kolaylaşır.¹³⁹ Bu yüzden kötü bir eylemin, bir günahın davranış hâlini alıp karaktere dönüşmeden nefyedilmesi *ıslâh* kapsamındadır.

Kur'ân'da çoğu zaman fesâd ve ifsâdın karşıtı olarak salâh ve *ıslâh*, müfsidin zıddı olarak da muslih kavramları kullanılmıştır.¹⁴⁰ Râzî, el-A'râf 7/56. âyeti¹⁴¹ tefsir ederken *وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ* ibaresi kapsamında buna yeryüzünde öldürmek ya da uzuvları kesip koparmak suretiyle nefisleri, canları; gasp, hırsızlık ve çok farklı yöntemlerle malları; küfür ve bidatle dinleri; zina ve livataya yönelme ve iftirada bulunma sebebiyle nesepleri ve sarhoş edici şeyler nedeniyle de akılları bozup ifsâd etmekten men etmek girdiğini belirtir. Kısacası ona göre buradaki men; can, mal, neseb, din ve akıl konusunda ifsâddan men etmeyi içermektedir. Dolayısıyla *ıslâh* da bunların korunmasını bildirmektedir.¹⁴² Yine el-Bakara 2/220. âyetinde geçen *... قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ...* ifadesinin tefsiri sadedinde farklı görüşlerin olduğunu belirterek Kâdi'nin düşüncelerini şu şekilde aktarmaktadır: "Bu ifade ilim/bilgi, edeb ve fazilet üzere yetişmesi için (yetimin) işlerini yoluna koymak (*et-takvîm*), onu edeblendirmek (*et-te'dîb*) ve benzeri diğer şeyleri icra etmeyi içermektedir. Çünkü bu iş, yetim için onun durumunu ticaret yoluyla düzeltmekten daha etkilidir..."¹⁴³ Burada da görüldüğü üzere *ıslâh*; ilmi, edebi ve fazileti de içeren daha geniş bir kavrama göndermede bulunmaktadır. Bununla birlikte kavram, bitkilerin ve diğer canlıların *ıslâhı* (bakımı, yetiştirilmesi vs.) bağlamında da kullanılmaktadır.¹⁴⁴

Râzî, en-Nisâ 4/146. âyetin¹⁴⁵ tefsiri bağlamında ise şunları söylemektedir: "Allah Teâlâ, münafıklardan azabı kaldırmak için tevbe etmelerini, hâllerini/amellerini düzeltmelerini, Allah'a sınımsız bağlanmalarını ve ihlâsı emretmiştir." Burada geçen "amellerini düzeltmeleri (*ıslâhu'l-amel*)" bağlamında Râzî, bunun, kötülüklerden vazgeçip/tevbe edip hâllerin/amellerin düzeltilmesi (*ıslâh*), iyi işlere (*el-hasen*) yönelip onları yapmaktan ibaret olduğunu belirtmektedir. Râzî, burada, tevbedeki ve amelin *ıslâh*ındaki asıl maksadın Allah rızası, âhiret saadeti ve Allah'a/onun dinine sınımsız sarılma olması gerektiğini vurgular. Bu şekilde Allah, öncelikle kötülüklerin terk edilmesi gerektiğini, ikinci olarak güzel/iyi işler yapmayı, üçüncü olarak bu terk etme ve yapmadaki asıl gayenin Allah rızasını talep olmasını, dördüncü olarak da bu rızayı talebin hâlis olmasını ve amaca başka bir amacın karışmaması gerektiğini emretmiştir.¹⁴⁶

SONUÇ

Kur'ân'da insan ve insanın olgunlaşmasına/eğitimine dair çok sayıda âyet ve kavram (söz gelimi *علم* kökünden türeyen pek çok kelime) bulunmaktadır. Bir müfessir olarak Râzî de doğal olarak bunları açıklama yoluna gitmiştir. Râzî, müstakil olarak eğitim mevzuuyla ilgilenmemekle birlikte *Mefâtîhu'l-ğayb/et-Tefsîrü'l-kebîr* adlı tefsirinde eğitim, öğretim, insanın dinî ve ahlâkî eğitimini vurgulayan farklı kavramlara yer vermiştir. *Ta'lîm/te'allüm, edeb/te'dîb, terbiye, riyâzet, tasfiye, tehzîb, mücâhede, tathîr, tezkiye* ve *ıslâh* bunların başlıcalarıdır. Kavramlar birlikte değerlendirildiğinde eğitimin daha çok dinî ve ahlâkî boyutunun öne çıktığı görülmektedir. Sözü geçen kavramlardan terbiye, insana özgü bir kavram olmayıp Allah'ın başta insan olmak üzere yaratmış olduğu her şeyi terbiye etmesini bildirmektedir. Terbiyenin bu şekilde Rabb ile irtibatlı olarak ele alınması, eğitim hadisesinin Yaratıcıyla (Allah'la) ilişkisini de açığa çıkarmaktadır. Bu yüzden terbiye, maddî/fiziksel bir büyümenin/gelişmenin, çocuğun bakımının ve beslenmesinin ötesinde yaratıcıyla her türlü irtibatı gündeme getiren bir kavrama göndermede bulunmaktadır.

¹³⁹ Râzî, *Tefsîr*, 5/71.

¹⁴⁰ Meselâ bk. el-Bakara 2/11; el-A'râf 7/56, 142; en-Neml 27/48-49.

¹⁴¹ "İslah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Allah'a korkuyla ve ümitle dua edin. Muhakkak ki iyilik edenlere Allah'ın rahmeti çok yakındır."

¹⁴² bk. Râzî, *Tefsîr*, 14/139.

¹⁴³ Râzî, *Tefsîr*, 6/54.

¹⁴⁴ Meselâ bk. Râzî, *Tefsîr*, 19/131.

¹⁴⁵ "Ancak tövbe edip hallerini düzelterken, Allah'a sınımsız bağlanıp dinlerini yalnızca O'na özgü kılanlar başkadır. İşte bunlar müminlerle beraberdirler ve Allah müminlere ileride büyük bir mükâfat verecektir."

¹⁴⁶ Râzî, *Tefsîr*, 11/89.

Dolayısıyla örneğin terbiyeye yer vermek, dinî ve ahlâkî muhteva bahanesiyle din eğitimi alanında daha çok bu kavramı kullanmak anlamına gelmemektedir. Ancak meselâ erken dönem tefsirlerinde terbiye kavramının kullanıldığı yerlerde günümüzde anlaşıldığı şekilde eğitim manasına gelmediğinin vurgulanması gerekir. Bilhassa *r-b-b* kökü ve *Rabb* ile ilişkisi dikkate alındığında terbiye, eğitim ve öğretime göre daha özel bir manaya işaret etmektedir. Buna göre eğitim-öğretim ve terbiyenin birbirine zıt yönlerde ilerlemesi de mümkündür. Diğer bir ifadeyle Yaraticıyla/Rabb ile irtibatı kurulmadığında -günümüzdeki anlamıyla- eğitim ve öğretimin terbiyeyi karşılamada yetersiz kalması kaçınılmazdır. Râzî, -Kur'ân'ın kullanımıyla paralel- tefsirinde birine bir ilmi/meseleyi/konuyu öğretmek anlamında *ta'lîm* ve *te'allüm* kavramlarına da geniş yer vermiştir. Söz konusu kavramlar terbiyede olduğu gibi sadece insana değil, Allah'a da nispet edilerek birçok yerde kullanılmıştır. Allah'ın kulumu/kullarını edeblendirmesi manasında edeb; Allah'ın (kullarını) arındırmasını ifade etmesi yönüyle tezkiye Allah'a izafe edilen diğer kavramlardır. Tezkiyeye ayrıca insanın nefsinin türlü kötülük ve günahlardan temizlemesi yönüyle de değinilmiştir. *Tezkiye* de dâhil *islâh*, *tehzîb* ve *riyâzet* insanın daha çok dinî ve ahlâkî eğitimine göndermede bulunacak şekilde işlenmiştir. Dolayısıyla nefis terbiyesiyle ilgili olduğundan bunların Allah için kullanımı söz konusu değildir. Neticede Râzî, Kur'ân'daki kullanıma bağlı kalarak tefsirinde eğitimle ilişkili çoğu kavramı, Allah'tan başta peygamberler olmak üzere diğer bütün insanlara doğru olan yönünü öne çıkaracak şekilde değinmiştir. Eğitim ve öğretimle ilişkili olarak yer verilebilecek kavramlarda da eğitim salt bilgi aktarmaktan ya da görünen tarafıyla davranış kazandırmaktan ibaret bir hadise olarak değil; dinî, ahlâkî ve en nihayetinde ilâhî bir temayı taşıyacak tarzda ele alınmıştır. Bu durum genelde İslâm düşünce geleneği, özelde insanla ve onun eğitimiyle ilgili kavramlar dikkate alındığında -günümüzde olduğu şekliyle- eğitim, din eğitimi, ahlâk ve değer eğitimi ve öğretimi gibi ayırımları ya da bu tarz birbirinden farklı adlandırmaları da tartışmalı hâle gelmektedir. Zira sözü edilen kavramlarda dinî ve ahlâkî olan zaten içkin olduğundan bunların ayrıca din ve ahlâk şeklinde nitelenmesine (din eğitimi ve ahlâk eğitimi gibi adlandırmalara) gerek duyulmamıştır. Nitekim İslâm düşünce geleneğinde eğitimden ayrı din eğitimi ve ahlâk eğitimi gibi adlandırmaların mevcut olmaması bunu kanıtlar niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Attâs, M. Nakib el-. İslami Eğitim. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Attâs, M. Nakib el-. İslâm, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi. çev. Mahmud Erol Kılıç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Ayverdi, Sâmîha. "Mürebbiye". <http://lugatim.com/s/M%C3%BCrebbiye> (Erişim Tarihi: 02. 08. 2022).
- Beken, Ahmet. "Ahlâkî Bir Alan Olarak Tasavvufun Eğitimle/Din Eğitimiyle İlişkisi", Antakiyat/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. 3/2 (2020), 256-278.
- Beydâvî. Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl. 5 Cilt. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.s.
- Bilgin, Beyza. Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi. Ankara: Gün Yayıncılık, 1998.
- Dodurgalı, Abdurrahman. Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999.
- Fidanboy, Ömer. Burhânüddîn en-Nesefî'nin Allah Anlayışı -İsimler ve Sıfatlar-. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Fîrûzâbâdî. el-Kâmûsü'l-muhît. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005.
- Gazzâli. Mîzânü'l-'amel. thk. Süleymân Dünyâ. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1964.
- Gazzâli. Eyyühe'l-veled. nşr. Merkezi Dâri'l-Minhâc li'd-Dirâsât. Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 2. Basım, 1435/2014.
- Gazzâli. er-Risâletü'l-ledünniyye. nşr. Ebû Sehl Necâh İvaz Sıyâm. Kahire: Dârü'l-Maktum, 2014.

Gündüz, Turgay. İslâm, Gençlik ve Din Eğitimi. Bursa: Düşünce Kitabevi, 2002.

İbn Kesîr (öl. 774/1373). Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm/Tefsîru İbn Kesîr. 8 Cilt. thk. Sâmî b. Muhammed es-Sellâme. Dârü't-Tayyibe, 1420/1999.

İbn Manzûr. Lisânü'l-Arab. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî. 3. Basım, 1999.

el-İsfahânî, Râğîb. el-Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimaşk-Beyrut: Dârü'l-Kalem-Dârü's-Şâmiyye, 1412/1992.

Kanburoğlu Ergün, Ümmügül Betül. Kemâl Kavramı Bağlamında Gazzâlî Düşüncesinde Eğitim. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Kazıcı, Ziya-Ayhan, Halis. "Tâlim ve Terbiye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39/515-523. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kurtubî. el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tezammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furkân. 24 Cilt. nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî v.dğr. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1427/2006.

Merad, Ali. "İslah". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 19/143-156. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Nesefî, Burhânüddîn, en-. Keşfü'l-hakâik ve şerhü'd-dekâik min tefsîri kelâmillâhi'l-'azîz. thk. Üsâme Abdülvehhâb Hamd b. Abdülazîz. Ammân/Ürdün: Câmi'âtü'l-'Ulûmi'l-İslâmiyyeti'l-'Âlemiyye, 2011.

Noaparast, Khosrow Bagheri. Islamic Education. Tahran: Al Hoda, 2001.

Noaparast, Bagheri Khosrow-Khosravi, Zohreh. "The Islamic Concept of Education Reconsidered". The American Journal of Islamic Social Sciences. 23:4 (2006), pp. 88-103.

Özalp, Ahmet. Din Eğitiminde Bilgi Problemi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Özalp, Ahmet. "Din Eğitimi Bağlamında İnsanın Kutsalla İlişkinin Araçları Olarak İslam Düşüncesinde Bilginin Kaynakları". Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11/24 (Haziran 2020), 42-68.

Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. Tefsîru't-Taberî/Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân. 25 Cilt. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 2001.

Temizer, Aydın. "Kur'ân'da 'Rab' Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz". MÜİFD. 44 (2013/1), 39-66.

Topaloğlu, Bekir. "Rab". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 34/372-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Râzî, Fahrüddîn er-. Câmi'u'l-'ulûm: Sittînî. nşr. Seyyid Ali Âl Dâvûd. Tahran: Bünyâd-i Mevkûfât Doktor Mahmûd Afşâr, 1382.

Râzî, Fahrüddîn er-. Kitâbü'n-nefs ve'r-rûh ve şerhu kuvvâhumâ. thk. Muhammed Sağîr Hasan Ma'sûmî. İslamabad: Ma'hedü'l-Ebhâsi'l-İslâmiyye, 1968.

Râzî, Fahrüddîn er-. Mefâtihi'l-ğayb/Tefsîrü kebîr/Tefsîrü'r-Râzî. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1401/1981.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ ez-. Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs. 40 Cilt. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc v.dğr. Kuveyt: Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1965-2002.

Zemahşerî. el-Keşşâf, thk. Halîl Me'mûn. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1430/2009.